

СТЕПАН БАНДЕРА: КОХАННЯ, РОДИНА

Штрихи до портрета: науково-популярний нарис

До 110-річчя від дня народження та 60-річчя трагічної загибелі

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук;

Степан БОРЧУК, професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, доктор історичних наук, м. Івано-Франківськ

«Особисте життя і політичну діяльність українському Провіднику було важко поєднувати»

Ярослав Сватко

Провідник ОУН Степан Бандера залишається найсуперечливішою фігурою української історії. Його вороги досі не можуть прийняти того, що він не зламався, поклавши життя у боротьбі за незалежність України. Його друзі вдячні йому за те, що він вистояв. Ім'я Степана Бандери стало символом для самостійницького руху, а сам С. Бандера ще за життя став живою легендою. За сотнями історичних досліджень політичних позицій Степана Бандери ми практично мало знаємо про нього як людину, відібравши право бути таким, як і ми: любити свою родину, виховувати своїх дітей, чимось захоплюватися, у чомусь помилятися.

Родина

Генеалогія родин Бандер є малодослідженою. Історичні розвідки згадують діда – Михайла Бандеру, який жив у містечку Стрий на Львівщині. Михайло і Єфросина Бандери мали чотирьох дітей, усі вони пов'язали свою долю зі священством, армією чи вчительською працею.

Найстаршим сином у родині був Андрій Бандера – батько Степана. Андрій Бандера закінчив Стрийську гімназію та богословський факультет Львівського університету. Був одним із найкращих студентів. Отець Андрій мав активну політичну позицію: ще під час свого навчання у гімназії вступив до Національно-демократичної партії. Після здобуття освіти, досить високої як на той час, у 1906 р. отець Андрій Бандера розпочне свою священницьку працю у селі Старий Угринів на Калушчині, що на Івано-Франківщині. Він, молодий помічник місцевого пароха Володимира Глодзінського (дружиною якого була Катерина), в перший же рік перебування в Угринові одружився з донькою отця Глодзінського – Мирославою. Через якийсь час, після смерті тестя, перебрав парафію. «Мій батько, Андрій Бандера, греко-католицький священник... парох в Угринові Старому... походив із Стрия. Він був сином міщан-рільників Михайла Бандери і Розалії, дівоче прізвище якої було Білецька. Моя мати, Мирослава Бандера, походила зі старої священничої

родини. Вона була донькою греко-католицького священника з Угринова Старого – Володимира Глодзінського і Катерини з дому Кушлик», – писав Провідник ОУН С. Бандера в автобіографії «Мої життєписні дані» (квітень 1959 р.).

У подружжя сільського священника Андрія та вчительки Мирослави Бандер народилося восьмеро дітей: Марта-Марія (1907–1982), Степан (1909–1959) Олександр (1911–1942), Володимир (1913–2001), Василь (1915–1942), Оксана (1917–2008), Богдан (1921–1943) і Мирослава (народилася і померла в 1922 р.).

Степан був другою дитиною в сім'ї, старшим із братів, народився в селі Старий Угринів 1 січня 1909 р. «Я народився 1 січня 1909 року в селі Угринів Старий, повіт Калуш у Галичині, яка в той час належала до Австро-угорської монархії, разом з двома іншими західноукраїнськими країнами: Буковиною і Закарпаттям» (С. Бандера. «Мої життєписні дані»).

Степан Бандера мав 3 братів і 3 сестер. Діти родини Андрія і Мирослави Бандер проживуть насичене страдницьке життя. Усі четверо братів загинуть насильницькою смертю, а троє сестер відбудуть довгі роки ув'язнень. Найстарша сестра, Марта, закінчила учительську семінарію і долучилася до націоналістичного підпілля. Володимира Бандера після навчання в Стрийській гімназії вийшла заміж і разом із чоловіком виховувала шістьох дітей. Активно займалася громадською діяльністю. Наймолодша сестра, Оксана, після закінчення гімназії допомагала батькові й учителювала. Утім, лише до 1941 р., а далі батька та доньок заарештують, і сестри на довгі роки опиняться поза Україною. Лише Володимирі Бандері-Давидюк удалося пережити лихоліття війни на рідних землях. Матір шістьох дітей разом із чоловіком-священником заарештували вже у 1946 р. У час, поки подружжя відбувало кару на далекій Півночі, діти опинилися в сиротинцях.

Доля братів Степана Бандери була не менш драматичною. Олександр і Василь, молодші брати Степана, після закінчення Стрийської гімназії навчалися на агрономічному факультеті Львівської «Політехніки». Олександр та Василь продовжили навчання після «Політехніки»: Василь вступив на філософський факультет Львівського університету, а Олександр виїхав до Італії,

де продовжив навчання у Римській вищій школі економічно-політичних наук, яку завершив зі ступенем доктора. Брати Бандери були активними діячами націоналістичного руху, тому їхній арешт нацистами не можна пов'язувати лише з діяльністю старшого брата. Промовистий факт – Олександр, який досить комфортно облаштувався в Італії і навіть одружився з родичкою міністра закордонних справ Італії Чіано, після проголошення ОУН 30 червня 1941 р. Акта відновлення Української Держави свідомо повернувся, щоб працювати в Україні. Коли Степан Бандера перебував у нацистському концтаборі Заксенхаузен, Олександр і Василь відбували ув'язнення в сумновідомому Аушвіці (Освенцімі). У липні 1942 р. обох братів замордували польські фольксдойчі. Розслідування смерті Олександра Бандери посприяло тому, що українцям полегшили умови перебування у найвідомішому «млині смерті». По смерті Василя Бандери залишилася продовжувач роду – донька Дарина, яка згодом вийшла заміж за відомого митця та дисидента Опанаса Заливаха. Наймолодший із братів Бандер – Богдан, у час II Світової війни у складі похідних груп ОУН пішов на Південь і, найімовірніше, загинув від рук гестапо в 1943 р. у Херсоні.

Тато. Ненька

Отця А. Бандеру називатимуть «революціонером у рясі». Реалії тогочасного життя вимагали, щоб священик не просто виконував свої християнські релігійні обов'язки. Без підсилення релігійних атрибутів політичними та військовими чинниками не можна було говорити про захист прав українців, про саме їхнє існування на рідній землі. Діяльність священика була, власне, однією з форм у здійсненні політичних та військових цілей, але водночас складала сутність боротьби за незалежність України. Священик, а особливо греко-католицький священик, нерідко ставав політичним і військовим діячем, як це видно на прикладі батька Степана Бандери. У листопаді 1918 р., з проголошенням Західно-Української Народної Республіки, Андрій Бандера став одним з організаторів державного перевороту в Калуському повіті – формував із селян довколишніх сіл збройні військові відділи, став послом (депутатом) парламенту ЗУНР, а з початком україно-польської війни пішов капеланом в Українську Галицьку Армію, де прослужив до 1920 р. Коли в УГА закінчились боєприпаси і армія перейшла за Збруч, отець А. Бандера також відійшов туди зі своїм військом. Незважаючи на епідемію тифу, отець Андрій до кінця залишився сповідати хворих і сам ледве пережив цю небезпечну хворобу. Ось як про це згодом згадуватиме його старший син: «Мій батько належав до організаторів державного перевороту в Калуському повіті (з лікарем д-ром Курівцем), і я був свідком формування ним з селян довколишніх сіл військових відділів,

озброєних захованою в 1917 р. зброєю. Від листопада 1918 р. наше родинне життя стояло під знаком подій у будіванні українського державного життя та війни в обороні самостійності. Батько був послом до парламенту Західно-Української Народної Республіки – Української Національної Ради в Станиславові і брав активну участь у формуванні державного життя в Калушині... Мій батько перебував усю історію УГА на «Великій Україні» (тобто на Наддніпрянщині) в роках 1919–1920, боротьбу з большевиками, уськими військами, тиф. До Галичини він повернувся літом 1920 р. Спершу укривався перед польськими офіційними органами з уваги на переслідування українських політичних діячів. Восени того ж року батько повернувся на попереднє становище пароха в Угринові Старому».

Упродовж 1919–1920 рр., за відсутності чоловіка, Мирослава, матір шести дітей влаштувалася в Ягільниці поблизу Чорткова, в будинку своєї сестри. Тут у червні 1919 р. Бандери опинилися у самому епіцентрі військових дій: у результаті Чортківської офензиви та наступної за нею поразки частин УГА практично всі чоловіки з рідні Степана Бандери за материнською лінією були змушені виїхати за Збруч. Жінки і діти, включаючи Степана, залишилися в Ягільниці, проте вже у вересні, з приходом поляків, повернулися в Старий Угринів. Дорогою додому Мирослава застудилася і потрапила в Старий Угринів уже хворою. Відсутність господаря в будинку, відсутність кваліфікованої медичної допомоги, постійні нестатки і турботи про дітей посприяли розиткові у жінки туберкульозу горла. У травні 1920 р., коли Андрій Бандера повернувся в Старий Угринів, стан його дружини був украй важким. «Заходи, прийняті лікарями, в основному доктором Курівцем з Калуша, були безуспішні», – констатував дідер Мирослави Осип Бандера. 1921-го, на 32-му році життя, Мирослава померла. «Весною 1922 р. померла моя мати від туберкульозу горла» (С. Бандера «Мої життєписні дані»). Анастасія Прокопів, колишня служниця в сім'ї Бандери, згадувала, що Мирослава була доброю і справедливою жінкою. Один із старожилів Старого Угринова Петро Перегіняк характеризував Мирославу Бандеру як безмірно люблячу матір, яка все життя присвятила вихованню своїх дітей. «Часто ми з товаришами приїжджали в Угринів до Бандери. Завжди нас радісно зустрічала мати Степана, Мирослава, – згадував Ігор Білей, житель Калуша, що надалі емігрував в Канаду. – Вона виходила у двір і запрошувала в будинок. (...) Це була надзвичайно щира і чуйна людина».

Після смерті дружини на руках в отця Андрія лишилося семеро дітей: три доньки – Марта, Володимира й Оксана та чотири сини – Степан, Олекса, Василь і Богдан. Останнього Мирослава народила за кілька місяців до своєї смерті

1921 року. Повернувшись з армії Андрій Бандера впродовж наступних 20 років виховував дітей і служив парохом: «Батько на парафії в Угринові Старому до 1933 р. Того року перенесли його на парафію до Волі Задеревецької, повіт Долина, а опісля до села Тростянець, теж у Долинщині» (С. Бандера «Мої життєписні дані»).

Дитячі роки Бандери пройшли під впливом події Першої світової війни та ранньої смерті матері. Він, як і багато його ровесників, пережив гіркоту поразки ЗУНР та становлення польської окупаційної влади. Небажання й надалі терпіти такий стан речей приводило молодь до лав УВО. Цей старт відіграв визначальну роль у формуванні його світогляду. Доля поставила перед Бандерою й тисячами інших юнаків і дівчат вибір – бути поневоленими або боротися за свободу. «Під час Першої світової війни я пережив дитиною – юнаком чотириразове пересування воєнних фронтів через рідне село в 1914–1915 і 1917 рр., а в 1917 р. важкі двотижневі бої. Через Угринів переходив російський фронт, і наш дім був частково знищений гарматними снарядами», – писав згодом С. Бандера.

Малий Степан ріс у сім'ї зі стійкими українськими переконаннями, що впливало на формування його особистості як патріота рідного краю. «Дитячі роки я прожив в Угринові Старому, в домі моїх батьків і дідів, виростаючи в атмосфері українського патріотизму та живих національно-культурних, політичних і суспільних зацікавлень. Вдома була велика бібліотека, часто з'їжджалися активні учасники українського національного життя Галичини, кривні і їхні знайомі, наприклад, мої вуйки: Павло Глодзінський – один з основників «Маслосоюзу» і «Сільського Господаря» (українські господарські установи – А.В.), Ярослав Весоловський – посол до Віденського парламенту, скульптор М. Гаврилко й інші». Так, одного вечора в домі отця Андрія Бандери було багатолюдно. Зібралися знані постаті визвольного руху, місцева інтелігенція. Обговорювали жахливу подію. Днями, 12 лютого 1924 р., у польській в'язниці загинула українська підпільниця Ольга Басараб. Вона була добре поінформованою, і про це знала польська поліція. Утім ні довгі допити, ні тортури не потьмарили свідомості зв'язкової провідника УВО Євгена Коновальця. Вона так і не розкрила підпільної мережі. На ранок, після чергової хвилі тортур, її тіло знайшли повішеним у тюремній камері... 15-річний Степан уважно слухав розповіді дорослих, а потім кудись зник. Через якусь годину старша сестра Марта застала брата із закривавленими палляками в іншій кімнаті. Вже уявляючи себе підпільником, підліток загнав собі під нігті голки і таким чином випробовував свою витривалість, якби йому довелося потрапити в поліцейські лабета.

Отець Андрій подбав, щоб усі його діти отримали належну освіту – гімназійну та університетську.

Коли не стало неньки, Степану було тринадцять. У цей час він уже навчався в Стрийській гімназії (з 1919 р. по 1927 р.), до якої вступив не навчаючись у початковій школі, а здобувши якісну домашню освіту у дідуся священника УГКЦ Володимира Глодзінського. Навчатися у гімназії С. Бандера мав змогу завдяки тому, що помешкання й утримання йому й іншим братам і сестрам забезпечували дідусь Михайло і бабця Розалія, які вели власне господарство у Стрию. За споминами його дядька Осипа Бандери: «У 1919 році привезли малого Степана до наших родичів у Стрию, і тут почався його гімназійний період. У перші місяці хлопець почувався зле, бо в хаті, крім діда, бабусі та прислуги, не було з ким розважитися, до того ж тужив за селом і товаришами, з якими зростав в Угринові. У наступних роках приїжджали інші діти, і в хаті було гамірно й весело. Усі вони були пильні та здібні й без труднощів кінчали школу.

Степан вступив до «Пласту» та інших гімназійних гуртків, був товариський і радо помагав товаришам у науці. У вільні хвилини теж радо допомагав бабусі в домашній господарці, й родина любила його, а особливо бабусю. На вакації та рокові свята діти виїжджали до батька на село, помагали йому в господарці, головно в саду та на пасіці, де було 120 пнів (вуликів), а також улаштували прогулянки в карпатські верхи. Не цуралися також села: читали доповіді, оживили аматорський гурток і були душею читальні «Прогресу». І хоча під час навчання в гімназії Степан Бандера проживав у домі свого діда у Стрию, де й мешкала більшість його братів та сестер, але і за таких життєвих обставин вплив батька на сина Степана був беззаперечним. Так, перебуваючи в лавах Української Військової Організації, Степан Бандера разом із батьком у 1928 і 1930 рр. затримуватиметься польською поліцією. У листопаді 1928 р. – організував у Калуші маніфестацію на честь десятиріччя створення ЗУНР, що переросла у бійки з місцевими активістами польських організацій та поліцією. У 1930 році – за організацію несподівано оригінальної (кінної) зустрічі-вітання з нагоди відвідин міста Калуша митрополитом Андреем Шептицьким.

Володіючи певною оперативною інформацією про наміри кіннотників на чолі зі Степаном, досить велике число озброєної польської поліції завчасно вишикувалось перед Калушем з єдиною метою – не допустити прориву кінних відділів українських віруючих. У вирішальний момент протистояння С. Бандера дає чіткий наказ: «Галопом!» – і його вершники прорвали польську заставу та вчасно з'явилися біля трибуни для привітання митрополита. З завершенням масової Служби Божої на трибуні промовляв також і

батько Степана, о. Андрій. Після промови обох Бандер заарештувала поліція. Але «революціонер у рясі» загине від рук радянського НКВС. Під час радянської окупації Степан Бандера двічі намагався вивезти батька та сестер із України, проте отець Андрій передав через зв'язкового: «Що буде моїй громаді, то буде зі мною. Не маю релігійного, духовного права і не маю права як патріот український лишати громаду...».

22 травня 1941 року, за місяць до початку Другої світової війни, отця Андрія і його доньок – Марту і Оксану – заарештували. Приводом стало те, що вони буцімто переховували нареченого служниці. Однак насправді усі розуміли, що справжня причина арешту – це діяльність Степана Бандери. На п'ятий день арешту його етапували в Київ, у третє управління НКВС УРСР. Допити були безкінечними. З протоколів дізнаємося, що отець Андрій говорив про себе: «Офіційним членом ОУН я не є з релігійних мотивів. Погджуюсь із принципом: «Кожна влада від Бога...» Я є симпатиком українських націоналістів. Сам ніякої участі в ОУН не брав, хоч мені відомо про практичну діяльність ОУН в західних областях України і за кордоном». 10 липня 1941 року отця Андрія Бандеру розстріляли. Лишень у 1992 р. родина дізналась про долю свого батька. У цьому ж році він був реабілітований прокуратурою, тобто визнаний невинним в інкримінованих йому більшовиками злочинах. Донині невідомо, де поховані останки отця. У 1992 р. о. Андрія Бандеру посмертно реабілітували, а його ім'я внесли у список мучеників за віру, щодо яких Українська греко-католицька церква розпочала беатифікаційний процес.

Роки змушнення. Пластун

У період навчання у гімназії 13-річний підліток Степан Бандера долучився до шкільного таємного революційного руху: «До підпільної Організації середньошкільників (Організація вищих класів українських гімназій (ОВКУГ)) я належав від 4-ої класи і був членом провідного звена (ланки) Стрийської гімназії» (С. Бандера «Мої життєписні дані»). Був він у числі перших «конспіраторів» гімназії, організаторів спершу духовного, а відтак фізичного спротиву окупантові. Оскільки праця велась під патронатом УВО, хоч і без формального членства, юнаки прагнули також військових знань – при кожній нагоді таємно вчилися, щоб при потребі гідно захистити інтереси України.

Варто зазначити, що всі провідники таємної шкільної організації добре вчилися, а також були активними пластунами. Так, у третьому класі Стрийської гімназії (від 1922 р.) він стає учасником Пласту (цього він домігся лише з третьої наполегливої спроби, бо через проблеми зі здоров'ям його спершу не взяли до організації); був у 5 пластовому курені імені князя Яросла-

ва Осмомисла, а після закінчення гімназії – у 2 курені старших пластунів «Загін Червона Калина». У «Пласті» також виконував обов'язки барбанщика. «До Пласту я належав від 3-ої гімназійної класи (від 1922 р.); у Стрию був у 5-му пластовому курені ім. кн. Ярослава Осмомисла, а після випускного іспиту в гімназії – у 2 курені старших пластунів «Загін Червона Калина», аж до заборони Пласту польською державною владою в 1930 р.» – коротко і скромно згадав в автобіографії Степан Бандера. Друзі з часу навчання у Стрийській гімназії (1919–1927), а потім на агрономічному відділі Львівської політехніки (1928–1934) відзначали його ошадливість, гумор, чесність, зверхність до людей, яких вважав «неідейними». «Він мав таку звичку, що тим людям, яким він не вірив і до яких ставився з погордою, не дивився в очі, лише дивився якраз у вікно», – згадував його гімназійний товариш Ярослав Рак, згодом провідний діяч ОУН. Про людей «неідейних» чи безхарактерних завжди висловлювався зневажливо: «Темний нарід! Ні читати, ні писати». Часто ображався на друзів, які допомагали таким. ОУНівець Григор Мельник згадував один із таких випадків зі студентських років Бандери. «Якось в Академічному домі у Львові у ідальні зібралася група товаришів. У загальній розмові один з них, що студіював право, сказав:

– Я до ніякої політики не мішаюся. Я український студент – і це все!

Степан подивився на нього, іронічно підсміхнувся, встав і вийшов. Найближчим разом знов прийшов той «неполітчиний» товариш між нас і, як звичайно, почав вітатися, подаючи кожному руку. Коли ж підійшов з витягнутою рукою до Степана, той відвернувся і заложив свої руки в кишені. Вийшла мала констернація (збентеження). Після того випадку я звернув Степанові увагу, що той жест був не на місці, бо зробив неприємність не тільки зарозумільцеві, але і всім присутнім. Цим разом Степан рішуче з місця відрізав:

– Як тобі це не сподобалося, можеш заскаржити мене до суду.

Іншим разом в Дублянах він довідався, що я допоміг одному товаришеві при іспиті з хімії. Тому що Степан уважав того студента безхарактерною людиною, вичитав мені за те добрий «пактер ностер».

А ось з своїми друзями Бандера завжди був приятним, усім ділився, любив жартувати. Гумор взагалі був його питомою рисою. Практично всіх, хто знав Бандеру, звертають увагу на це. «Степан переплітав всякі дискусії доречними дотепами, деякими цитатами зі Святого Письма, висловами народної філософії чи з української літератури, переважно з поезії... Любив теж наслідувати спосіб говоріння інших друзів, причому наводив їхні висловлювання майже слово в слово, з великою дозою гумору. Це йому все добре вдавалося, бо

мав неабияку пам'ять... Таким був Степан серед товаришів... При пластових ватрах Степан любив прикидатися Махатмою Ганді. Обвинившись коцом по-індуськи, вилазив на дерево, звідкиля з великим пафосом, вживаючи екзотичні міміки лиця і жестів рук, виголошував «по-індуськи» запальну промову... Пластова братія при ватрі ревіла і качалася від реготу», – згадує Григор Мельник. Захоплюючись твердістю характеру популярного лідера національно-визвольного руху Індії, лідера Індійського національного конгресу Махатми Ганді, Бандера обрав собі пластова ім'я «Ганді». Відтак любив часто наслідувати свого улюбленого героя – приймав, як вважалося, «гандівську позу» (подібну до індійських йогоїв), а під час пластових ватер виголошував запальні, патріотичні промови. Згодом виявилось, що сказані ще юнаком слова пам'ятав він усе своє життя і власною смертю героя створив найдосконаліший взрець пластової словності.

Існує також версія, що одне зі своїх найуживаніших псевдо «Баба» (крім нього, мав інші: «Лис», «Степанко», «Малий», «Сірий») отримав завдяки своєму балагурству. У походах «Пласту», під час важких переходів лісами він завжди починав співати:

– Курінь є створений для нас, не треба нам бабів!

Усі безжурно всміхалися, тільки курінний Ярослав Рак злостився та шепотом притишував співака. Та не надовго, бо за кілька хвилин він знову заюродив своє:

– Не треба нам бабів.

Курінний аж червонів від злості.

– Чого боїшся, Мортку (псевдо Я. Рака)? Та ж у цьому пралісі навіть лісового чорта не стрінеш, не то поліція! – сміючись відзивався.

– Та дай ти спокій тим бабам! І будь же тихо, ти мала Бабо! – загукав одного разу розсерджений Рак.

Відтоді, як згадував пластун Остап Савчинський, Бандеру стали в курені жартівливо називати «Бабою».

Описуючи гімназію і шкільних товаришів, Ярослав Рак зазначав: «Я вперше стрінув Бандеру в році 1922 по вакаціях (канікулах), коли я з родиною перенісся до Стрия. Я застав його в класі 4-ій «Б», в Українській бурсі, на другому поверсі, остання класа на полудне від вулиці Крашевського [...]. Стефко Бандера сидів у передостанній лавці при вікні. Він мав таку звичку, що тим людям, яким він не вірив і до яких ставився з погордою, не дивився в очі, лише дивився якраз у вікно. Він був низького росту, шатен, на бік зачесаний, дуже бідно одягнений. Ходив він між іншим у гакій, ніби пластовій сорочці, з яскраво зеленими гудзиками, у рейтузах-райтках, попелястого кольору, штрукових, і в «штуцах» (підколінниках), без краватки. Все те дуже бідно виглядало. Сам він був низький, непоказний, мав

непропорційно довгі ноги і, здається, після якогось запалення колін чи суглобів, якимось так ненормально ходив. То не впадало так дуже в очі, але коли ближче було приглянутися, то було видно, що його хід був ненормальний. Бандера був найліпшим учнем, найкраще вчився [...]. Але всі [польські] професори були проти Бандери, бо він ворожо до них ставився, нікому не хотів придобуватися, завжди все знав, як кажуть, усіх мав під зап'ятком, і не любив професорів. Отже, вони його війтом [старостою] кляси не вибрали. Хоч засадничо сам Бандера не любив ставати до професора, виступати в обороні всіх чи пискувати [...]. Коли професор його запитав, він відважно відповідав, говорив, не ніяковіючи, але ніколи не висувався першим. Але професори Бандеру респектували, бо він був здібний і мав пошанівок у своїх товаришів [...].

Ми не раз мали нагоду бачити цього юнака, як ставав в обороні покривдженого товариша чи друга. У нас родився респект [повага] до нього, а в професорів пошанівок. Кожний крок, що його передумував наш друг, був завершений, на дешеву емоцію він не йшов. Бувало, наприклад, що деякі учителі любили ставляти запитання «хто знає», щоб учні підносили руки вгору. Він ніколи цього не робив, хоч запитаний, виявляв, що знає те, про що йшло професорові. З-поміж акцій, які треба було вести в класі, звичайно такі, що не мали апробати [затвердження] нашого друга, могли не вдатися, а зате ті, що їх він передумав, беручи аргументи «за» і «проти», вдавалися. Не вважав себе «героем» у часі вдачі і других остерігав передтакою назвою, але з невдачі вмів витягнути висновок і бачити, що треба поправити».

Під час навчання у гімназії С. Бандера мав різні оцінки. В атестаті зрілості при закінченні гімназії від 27 травня 1927 року в результаті іспитів отримав такі оцінки: задовільно – польська мова, історія; добре – німецька, латинська та грецька мови, природознавство, тілесні вправи (фізкультура); дуже добре – руська (українська мова), релігія, математика, фізика, хімія, пропедевтика (вступ до) філософії. Починаючи з четвертого класу, навчав слабших учнів і таким способом заробляв собі на власні видатки.

«У вересні, або жовтні 1919 року я поїхав до Стрия і тут, після складення вступного іспиту, вступив до української гімназії. До народньої школи я не ходив взагалі, бо в моєму селі, як і в багатьох інших селах Галичини, школа була нечинна від 1914 р. з уваги на покликання учителя до війська та інші події воєнного часу. Навчання в обсягу народньої школи я дістав у домі батьків, разом з сестрами й братами, користаючи з несистематичної допомоги домашніх учительок. Українська гімназія в Стрию була організована й втримувана спершу заходами українського громадянства, а згодом дістала право публічної,

державної гімназії. Около 1925 р. польська державна влада відбрала їй окремішність, перетворивши її на українські відділи при місцевій польській державній Гімназії. Українська гімназія в Стрию була клясичного типу. У ній я пройшов усі вісім кляс у роках 1919–1927, виявляючи добрі успіхи в науці. В 1927 р. я склав там матуральний іспит» (С. Бандера).

За спогадами, у гімназійні роки С. Бандера добре співав (особливо любив організовувати співання патріотичних пісень та написані ним коломийки). В гімназії під час перерв між заняттями Бандера з друзями-однотимцями виступив організатором таємного гімназійного гуртка. Гуртківці проводили самостійне вивчення української історії та літератури, вели патріотичні дискусії, які забороняла шкільна адміністрація, збірки коштів на Український таємний університет у Львові, поширювали підпільні видання УВО і прагнули отримати військову підготовку, щоб бути готовими до збройної боротьби за українську державність.

У середині 1927 року С. Бандера успішно склав випускні іспити (матуру) в гімназії і вирішив поступати в Українську господарську академію у Подєбрадах (Чехословаччина), проте польська влада відмовила в наданні молодій людині закордонного паспорта, і він був змушений на рік залишитися в рідному Старому Угринові, що біля Калуша. У 1927–1928 рр. Степан Бандера опікувався господарством у батьківському домі, займався культурно-освітньою в рідному селі (працював у читальні «Просвіти», вів театральну-аматорський гурток і організував церковний хор та керував ним, заснував руханкове товариство «Луг» і займався в ньому виховною роботою та належав до засновників кооперативів). «Я залишився в батьківському домі, займаючись господарством і культурно-освітньою працею в рідному селі», – писав згодом Бандера в «Автобіографії». При цьому керував організаційно-вишкільною роботою по лінії підпільної УВО в довколишніх селах. 19-річний юнак, мав 159 см зросту, тендітну фігуру, густе темно-русяве волосся, зачесане догори, не носив бороди і вусів, у нього були бліде обличчя, високе чоло, блакитні очі, рідкі чорні брови, рівний, малий і вузький ніс, малі вуха і середнього розміру вуста, здорові зуби (щоправда, трьох бракувало), вузьке підборіддя, малі долоні з короткими пальцями, невеликі ступні; не був сутулим і ходив рівно, не мав жодних вад у вимові, вільно володів українською, польською та німецькою мовами, здобув вищу освіту і не мав особливих відзнак (татуювань, бордавок чи шрамів).

У вересні 1928 року С. Бандера, переїхав до Львова і тут записався на агрономічний відділ Високої Політехнічної Школи, де вчився до 1933 року (закінчив належні вісім семестрів і не встиг захистити диплом лише через ув'язнення).

Ось як характеризує Бандеру цього періоду відомий історик і діяч Лев Шанковський: «Незабутнього друга Степана я знав від найменших літ. Я пам'ятаю добре Степана з його гімназійних літ, а потім, як студента й завзятого націоналіста. Зустрічав його в сл. [авної] пам. [м'ят] Степана Охримовича, мого кузена, сусіда і приятеля, який часто мені говорив: «З цього Степанка будуть ще люди!» Зустрічав його в сл. пам. Олексі Гасина в Конюхові і пам'ятаю добре дискусії з цим повним внутрішнього горіння українським націоналістом молодшої генерації, який уже на заранні своїх молодих літ, свого юнацтва, яке посвятив всеціло справі, проявив оці риси характеру, що видвинули його на пост провідника українського націоналізму. Так наші дороги дуже часто сходилися із сл. пам. Степаном Бандерою, сином незабутнього о. Андрія – оцього революціонера в рясі, який своєму Синові передав всю свою палку любов до українського народу та до справи його визволення».

Його співмешканець по квартирі в Дублянах Григор Мельник згадував інтелектуальні студентські розваги, які придумував Степан, – цитування уривків із літературних творів чи народних пісень: «Наші змагання розпочинав Степан, наприклад, цитатою зі «Слова о полку Ігоревім»: «Не ліпо лі не бьашет, братіє...» – і тоді до мене: «Продовжуй!» я підхоплював цитату: «...начати старими словеси про бидлини сего времени». Чим довше він або я міг продовжувати оригінальну цитату, тим було краще...». Подібних ігор було кілька і, зазвичай, Бандера перемагав, утім, коли програвав, то Мельник «вчитував» його: «Ех ти, ксьондзів паничу! То всечесніший отець Андрій, широковідомий і улюблений парох Угринова Старого, пошта Калуш, потішає себе думкою, що його Степанко десь там у Львові, у високій школі, багато вже чого доброго навчився і вийде нарешті в люди і тяжко придбаний отцем гріш не буде змарнованим. А тут показується, що той Степанко не знає навіть отакої чи іншої життєво важливої речі. Встид, ганьба!»

У студентські роки брав активну участь в організованому українському національному житті («брав активну участь в організованому українському національному житті» – писав у своїй «Автобіографії»). Був членом українського товариства студентів політехніки «Основа» та членом управи Гуртка студентів-рільників. Деякий час працював в бюро товариства Сільський Господар, що займався розвитком агрокультури на західних українських землях. З товариством «Просвіта» їздив по неділях та святах в поїздки в довколишні села Львівщини з доповідями та на допомогу в організації інших подій. У ділянці молодіжних і спортивно-руханкових організацій був активним передусім у Пласті, як член 2-го куреня старших пластунів «Загін Червона Калина».

в Українському Студентському Спортовому Клубі (УССК), а деякий час теж у товариствах «Сокил-Батько» і «Луг» у Львові. Складаючи 26 лютого 1923 року пластовий іспит, у графі навпроти ощадливості юнак зробив запис: «За заощаджені гроші купив собі пластовий однострій та мандоліну».

Степан Мудрик писав, що Бандера: «Не курив, не вживав алкоголю, регулярно робив фізичні вправи, зокрема й тоді, коли сидів у тюрмі. Любив природу, ходив у гори на прогулянку. Взимку часто їздив на лежачих». Займаючись бігом, плаванням, лежачарством, і кошківкою (тобто лижним спортом і баскетболом), мандрівництвом, якихось значних успіхів у спорті, на відміну від головного командира УПА Романа Шухевича, Степан Бандера не здобув. Можливо, певну роль у цьому зіграла його хвороба – ревматизм колінних суглобів. Бували моменти, коли хлопець зовсім не міг ходити (1922 році був близько двох місяців у лікарні через водну пухлину в коліні).

У передвоєнний період спорт у Галичині був доволі популярним серед молоді, не оминуло це захоплення і майбутнього провідника ОУН. У своїх «Життєписних даних» С. Бандера писав: «До моїх спортивних занять належали біги, плавання, лежачарство, кошівка і передусім мандрівництво. У вільний час я залюбки грав у шахи, крім того співав у хорі та грав на гітарі і мандоліні». У ці студентські роки юнак продовжує виховання своє витривалості, сили волі та підготовку себе до майбутньої боротьби, до майбутніх знощань та катувань. За спогадом Романа Руденського, який мешкав у гуртожитку разом із С. Бандерою, тодішня його поведінка видавалася дуже дивною: «Пригадую собі, як він кілька разів у моїй присутності бичував свої плечі військовим ремінним поясом із залізною пряжкою, приговорюючи при тому сам до себе: «Якщо не поправишся, будеш знову битий, Степане! Ти собі занадто вже розібрав!» Немов сьогодні бачу того 22-річного юнака, який затискав до крові свої пальці, вклавши їх між двері й одвірки, або з допомогою гранчастого олівця, що його він всував поміж пальці. Припікаючи свої руки до скла нафтової лампи, Степан кричав до себе: «Признайся, Степане!» І тут же давав собі відповідь: «Ні, не признаюся!...»

Революціонер-підпільник

У ці ж роки він стає активним крайовим провідником ОУН. Під керівництвом Бандери ОУН відходить від експропріаційних акцій і починає серію каральних акцій проти представників польської окупаційної влади. У цей період ОУНівцями було здійснено три політичних вбивства, що стримали значний розголос: убивство шкільного куратора Гадомського, звинуваченого у нищенні поляками українського шкільни-

цтва та полонізації; убивство Олексія Майлова, секретаря консульства СРСР у Львові, який був одночасно агентом ГПУ при НКВС – як протест проти Голодомору в Україні; та убивство Броніслава Перацького, міністра внутрішніх справ Польщі, за керівництва якого польська влада провела криваві акції «паціфікації» (умиротворення) українців. Степан Бандера здійснював загальне керівництво замахами на Майлова і Перацького. Тому Львівську політехніку Бандера так і не закінчив, позаяк був засуджений польською владою до довічного ув'язнення за організацію замаху на польського міністра Броніслава Перацького. Уже після звільнення з в'язниці продовжив самонавчання і того ж вимагав від своїх побратимів. «Читав дуже багато, зокрема історичну літературу, спогади політичних діячів, у тому числі чужинецьких – польських і німецьких. Писав дуже чітко. Цікавився розвитком техніки, читав технічні журнали, – згадував Степан Мудрик. – Під час розмови ніколи не перебивав співрозмовника, терпляче все вислуховував. Коли йому хтось висловлював якісь свої плани, тоді він просив все аргументувати, давати приклади. Був дуже дискретний, ніколи не казав, від кого він дану справу знає. Говорив дуже виразно і переконливо, не повторювався. Був дуже працьовитий і того ж вимагав від усіх, хто з ним співпрацював».

Про стиль роботи С. Бандери у своїх спогадах згадує член Закордонного Проводу ОУН, історик Петро Мірчук так: «На всіх засіданнях Проводу Бандера звертав увагу на діловитість, не любив описового промовництва (пишномовства) й інших здержував від відходження від теми й закінчував кожну точку прийняттям остаточного рішення в даній справі і дорученням, хто відповідає за виконання даного рішення. Свій погляд висловлював накінці, після того як висловилися всі інші члени Проводу, і перед дискусією. Свій погляд у дискусії завжди обороняв, але по закінченні дискусії ставив внесок оформленого рішення на голосування, і коли траплялося, що його було переголосовано, він з респектом приймав рішення до відома як зобов'язуюче». Але, коли розмова на організаційні теми закінчувалася, він ставав веселим, говірким, жартівливим і любив, коли його співрозмовець теж відповідно поводився. Охоче слухав жартівливі історії своїх друзів чи співрозмовників. Член Проводу ОУН Микола Климишин зауважував, що «Бандера умів дуже легко так перекручувати слово або відповідно його ділити чи вимовити, що виходив веселий каламбур». Імовірно, це його вміння призвело до того, що з 1928–1930 рр. він став одним із дописувачів щомісячного гумористичного журналу «Гордість нації». Свої сатиричні статті підписував псевдонімом «Матвій Пардон». Не любив підлабузництва та з пошаною ставився до своїх позитивних критиків. Петро Мірчук згаду-

вав, що коли хтось вихваляв С. Бандеру, той запитував: «Чого він від мене хоче? Я хочу знати правду про кожну справу, а її найкраще подає відважний критик».

Вірна супутниця у житті

У житті провідника ОУН, як стверджує Василь Герей, ключову роль відіграли три жінки. Перше його кохання пов'язано з 1927 р., коли 18-річний Степан Бандера ненадовго повернувся до Старого Угринова. Він закохався у дівчину із сусіднього села Юлію Якимович. Юлі Степан Бандера присвятив ці ніжні поетичні рядки:

*Сі говорять, твоя хиба – молода ти і пуста
Ті говорять, до лица се молодощам пустота
Та чи хиба, чи прикмета, люблять всі тебе проте
З хиби кожної у тебе вже й прикмета проросте.
Однак його перше кохання не було взаємним.*

На початку 1930-х років серцем молодого революціонера 21-річного С. Бандери заволоділа чарівна кур'єрка між ОУН у Західній Україні й закордонним Проводом ОУН, керівниця жіночої мережі ОУН Ганна Чемеринська (Нуся). Невисокий юнак не справив враження на Нусю, яка віддала свої симпатії керівникові організаційної референтури Проводу українських націоналістів (ПУН) у Європі Ярославові Барановському (входив до близького оточення Андрія Мельника – наступника Євгена Коновальця на посту Провідника ОУН), ставному, високому на зріст красеню. Після цієї поразки Степан Бандера ставився до Я. Барановського прохолодно. Постать Ярослава Барановського («Макар», «Фіалко», «Лімницький»), який втратив у Празі організаційний архів ОУН («архів Сеніка»), що потрапив до рук польських спецслужб, і брат якого Роман пізніше виявився таємним агентом польської поліції, породила чималі конфлікти в організації. У 1940 р. небажання Андрія Мельника усунути Барановського від активної діяльності в ОУН стала одним із формальних приводів відходу Степана Бандери та його соратників від підпорядкування ПУН і створення ОУН (революційної), вона ж ОУН(б). Конфлікт був таким публічним, що коли в 1944-му за загадкових обставин було вбито молодого 37-річного «доктора права і суспільних наук» Ярослава Барановського, то майже всі політичні противники Степана Бандери, зокрема мельниківці, звинувачували в цьому бандерівців та заявляли, що С. Бандера дав розпорядження прибрати давнього опонента й конкурента. Очевидно, що вбивство було провокацією з метою поглибити розкол в ОУН. На думку історика Костя Бондаренка, Я. Барановський міг стати жертвою німців, котрі намагалися далі поглибити конфлікт між бандерівцями і мельниківцями. В той час, коли Я. Барановський загинув, о 4-й годині 12 травня 1944 р. вже друкувалися німецькі плакати-агітки, що брат убив брата, якими того ж дня були обклеєні стіни львівських будинків.

Після війни С. Бандера написав Анні Чемеринській листа до Америки, куди вона емігрувала. Він переконував, що не причетний до вбивства її чоловіка. Вона не просто не повірила, а ще й надрукувала відкритого листа в газеті, в якому стверджувала, що дає С. Бандері символічного ляпаса. Так політичні незгоди в націоналістичному русі перетворили колишню приязнь у ненависть. Загалом справа «архіву Сеніка» є однією з найзаплутаніших сторінок історії ОУН. До сьогоднішнього часу правда так і не з'ясована.

Наприкінці 1939 р. Степан Бандера познайомився з молодою активісткою українського підпілля ОУН (викладала у Кракові, на вишколі оунівських старшин), студенткою агрономічного відділу Львівської Політехніки Ярославовою Опарівською, донькою священника УГКЦ о. Василя Опарівського та Юлії Ганьківської. Початок свого родоводу Ярослава Бандера веде із села Бонарівка, що на Засянні, яке славилося своїм свідомим і грамотним українським населенням. Це було одне з десяти сіл українського так званого «Короснянського острова», що існував серед польських населених пунктів. Між Ряшевим і Коросном Бонарівка була осередком української просвіти: власна читальня, в якій проводили культурні заходи, самодіяльний театр, бібліотека, кооперативи, кредитна спілка – все це розвинуло село, відірване від українського материка. Село самотужки проклало собі дорогу «у світ», хати й обійстя були зразкові. Краєзнавець Ярослав Пашак у своїй книжці «Родимий край, село родиме» стверджує, що такому просвітницькому та національному здвигу Бонарівка завдячує насамперед парафіяльним священикам. Так, о. Теодор Зрада заснував, а о. Іван Мудрий разом з дяком Петром Падохом розвинули «Братство тверезості»: хто в селі пив, того не вінчали і дітей йому не хрестили. У приміщенні спорожнілої корчми відкрили школу. Брат о. Івана Мудрого Микола був першим сільським учителем. Відтак уже наступне покоління вихідців із села дало чимало інтелігентів: юристів, інженерів, вчителів, душпастирів. Священик Іван Клюфас також мав величезний вплив на бонарівчан, «його поважали як гетьмана». У родині О. Клюфаса в Бонарівці часто відпочивав син Івана Франка – Тарас. За згадками вихідців із Бонарівки М. Голя і А. Голодинського, в селі жила родина Опарівських (за іншим правописом – Опаровських): брати Микола, Михайло, Іван, Роман і найстарший Василь, батько Ярослави, у майбутньому Бандери. Василь Опарівський здобув освіту в Сяноцькій гімназії й у греко-католицькій духовній семінарії у Львові, відтак висвятився на священника. Душпастирював у сусідньому з Бонарівкою селі Завадка, був капеланом Української Галицької Армії (УГА). О. Василь Опарівський, капелан УГА (група «Хирів», відтак XI Стрийська бригада), не дожив до весілля своєї доньки Ярослави з май-

бутнім очільником ОУН. Він загинув від розриву гранати у червні 1919 року під час славетної Чортківської офензиви. Це сталося біля села Славятин Рогатинського повіту. Похований на військовому цвинтарі у Підгайцях. Коли батько загинув за Україну, Ярослава мала лише два роки.

Дружиною о. Василя Опарівського була донька шкільного інспектора Юлія Ганківська (Ганковська). «Юлію дуже любили в Бонарівці, бо вона була і вчителькою, і лікарем, і добрим порадиником. Вона закінчила університет у Відні, та поляки довго не давали їй роботи, заледве дали початкову школу в с. Завадка», – пишуть у спогадах про рідне село Голей і Голодинський. У же у роки війни народну вчительку Юлію Опарівську спіткала мученицька смерть. Її замордувала польська боївка Армії Крайової у селі Петрушова Воля. Чи знали кати, що вбивають тещу Степана Бандери, чи зробили це з метою тиску на українців, щоби ті покинули рідне село? Місцеві історики – краєзнавці Бонарівки – пишуть, що Юлія Опарівська була попереджена про небезпеку і хотіла виїхати на Захід. Але спізнилися на потяг, повернулася додому, а наступного дня брат її чоловіка знайшов учительку мертвою зі слідами тортур на тілі (їй прикладом розбили голову, вибили око, вистрілили у рота, відрізали ніс і груди). Вона померла від втрати крові. Юлію Опарівську поховали в Бонарівці. Трагічна доля спіткала і брата Ярослава Бандери, Лева Опарівського. Він 1942 р. загинув у львівській тюрмі на Лонцкого, куди потрапив, заарештований у Жовкві за доносом поляків із кримінальної поліції. За однією версією, він помер від побоїв, за іншою – його розстріляло гестапо.

Така дівчина, що виховувалася у патріотичній родині, зрозуміло, не могла побоятися пов'язати своє життя із чоловіком, біля якого було найнебезпечніше. Адже сама вона не була байдужою до подій, що відбуватися в країні. Політична діяльність, керування Жіночою мережею та Юнацтва ОУН – це те, що наповнювало і її щоденні клопоти. До того ж Ярослава, аби не зазнавати утисків за патріотичну діяльність батька, навчалася під прізвищем мами – Ганковська. У 1936 р. закінчила жіночу гімназію імені Емілії Плятер у Сяноку. У 1936 р. вступила на вищі студії до Львівської Політехніки (за два роки до того у тому ж виші, на тому ж факультеті агрономії навчався і Степан Бандера). Ще студенткою Ярослава Опарівська стала учасницею таємного націоналістичного руху. У 1939 р. була заарештована за участь у студентських маніфестаціях. Очевидно, що активісти ОУН, які «засвітилися» ще за польських часів, не могли залишатися на теренах, що того ж року потрапили під контроль СРСР. Тому вони перебиралися до Кракова.

На думку очевидців, імовірно 30-річному С. Бандері запала в душу лагідність та скромність вдачі Ярослави. Їхнє знайомство, за слова-

ми історика Ярослава Сватка, сталося у Кракові, після втечі Степана Бандери з польської тюрми, де він відбував довічне ув'язнення за організацію вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. На вул. Зелена, 22 у Кракові був розташований провід ОУН у Генерал-губернаторстві, а зовсім поряд, у будинку за номером 26 – бюро філії ПУН-у і Український Центральний Комітет. Восени 1939 р. на Зеленій зішлись дороги щойно звільнених з польських тюрем оунівських активістів-чоловіків і молоденьких дівчат, котрі співпрацювали з ОУН – Ярослави Опарівської, Ольги Базильків, Зені Левицької, Оленки Недзеведської та інших. Бандера після в'язниці виглядав виснаженим. «Був дуже вихуділий, убраний в те убрання, яке захопив у тюрмі; волосся злегка підросло, але ще не настільки, щоб можна було порядно зачесати». Невеликого зросту, з обличчям злегка овальним, головою, що від чола полисіла, в грудях і плечах широкий; придивившись уважно до його ходи, можна було зауважити, що правою стопою ставав легко на правий бік; скромно одягнений, що не відрізнявся від інших – саме таким він припав до серця молодій українській підпільниці Ярославі Опарівській, яка на довгі роки стане Провідниковою ОУН вірною супутницею у різноманітних життєвих випробуваннях. Через місяць після знайомства, 3 червня 1940 р., закохані одружилися. Саме одруження відбулося вкрай оперативно, оскільки вже тоді провідник активно займався підпільною роботою. На вінчання запросили лише небагатьох друзів, за участі не більше 10 осіб. Весілля святкували у Кракові, у конспіративній квартирі, де оселилися молодята (яку орендував для них «права рука» Степана в ОУН (революційній) – Микола Лебедь). Воно було досить скромним: була лише скромна безалкогольна гостина. До церкви Воздвиження Хреста Господнього (нині церква св. Норберта) привітати молоде подружжя прийшло близько двадцяти побратимів-«оунівців». Вінчав молодят отець Степан Граба. Свідком під час вінчання був молодший брат Степана – Василь Бандера, а дружкою Ярослави – дружина відомого оунівця-месника Миколи Лемика – Любов Возняк-Лемик. Деякий час подружжя мешкало на вул. Лютеранській, де проживали під прізвищем Гуцул. А потім, після свята, Степан і Ярослава на два тижні поїхали у весільну подорож до Варшави, на винайняту квартиру, подалі від очей радянської агентури, яка їх постійно переслідувала. Про цей період Микола Климишин згадував: «Після одруження Степана Бандери, якихось особливих змін в його життю не зауважувалося. Жив він дуже скромно. Мав дуже скромну кімнату... Одно можна сказати, що в него кімната і вся ця хатня обстановка була просто бідна, скромніша, ніж у кого-небудь іншого».

Упродовж наступних двох років, як стверджує Микола Посівнич, молодята жили все на тій же квартирі у Кракові. С. Бандера був зразковим сім'янином (жінки не були предметом особливих зацікавлень провідника ОУН, що вирізняло його від головних командирів УПА – Романа Шухевича та Василя Кука). Він любив ходити на базар за покупками та допомагати дружині Ярославі по господарству. Слава Стецько, яка близько знала Бандеру (товаришували сім'ями), згадувала: «Він був дуже родинний. То було найбільшою, що так скажу, його рисою... Він, як-то кажуть, був до всього. І в кухні міг собі раду дати, і авто направити, і світло направити, і там коло патефона міг щось майструвати, і, очевидно сам на друкарській машинці писав». 1941 р. у молодого подружжя народилася перша дитина – донька Наталя (26 травня 1941р., Сянок – 13 січня 1985р., Мюнхен). Разом із радістю народження доньки молоду родину спіткало нещастя: того ж року Провідника ОУН (б) за проголошення Акта про незалежність України (30 червня 1941р.) нацисти заарештували й ув'язнили в концтаборі «Заксенгаузен», у якому, стражуючись, вони тримали політичних діячів із завойованих країн Європи. У концтаборі Заксенгаузен був спеціальний блок № 9 (Камерний дім (Zellenbau), українські в'язні його називали «Бункер»). Головний наглядач за блоком, Курт Еккаріус, підпорядковувався начальникові табору штандартенфюрерові СС Антону Кайндлю. З-поміж в'язнів блоку були комуністичні лідери з усієї Європи (напр. Ернст Тельман), колишній канцлер Німеччини Ганс Лютер, радянські генерали, німецькі єпископи, українські, польські і румунські націоналісти (генерал Армії Крайової Стефан Ровецький, керівник Румунської «Залізної гвардії» Хоріа Сіма), французькі міністри (Леон Блюм, Фріц Тіссен, Пауль Рейно, Едуард Даладье), міністр оборони Латвії генерал Роберт Дамбітіс, австрійський канцлер Курт Шушніг, офіцери розвідки і пілоти англійських літаків, сини Сталіна, Нансена та маршала Італії П'єтро Бадольйо, представники аристократичних родин Європи (напр. італійська принцеса Мафальда). Всього в ув'язненні перебувало 80–90 осіб. Переважна більшість із них отримувала допомогу від Міжнародного Червоного Хреста власних країн чи від родин. У концтаборі «Заксенгаузен» був жорсткий режим, забороняли будь-який контакт із зовнішнім світом. Один із перших в'язнів концтабору Заксенгаузен Омелян Антонович у спогадах писав: «Режим бункера був тюремним. Вставати на свисток, а не на дзвінок о 6-й годині ранку, а за 5 хвилин випускали кожного поодиноці до умивальні і туалети в кінці коридора, не довше як на 2–3 хвилини. Все це відбувалося лямфшпріт, себто бігом. Усі в'язні були обмундировані в смугасті одяги і дерев'яники (взуття – ред.). О 7-й

годині снідання. З порожньою мискою наказано вибігати поодиноці туди, де близько вахи стояв казан, і есесман варихою роздавав «калу» і пайку чорного хліба. З тим хлібом і юшкою в мисці треба було бігом повертатися назад до камери, а есесман підганяв, шнель, шнель, лязфен. Те саме в обідню пору і о 5-й годині. Харчування нічим не відрізнялося від того, що в таборі, а протягом 1942 р. майже увесь час це була двічі на день густа юшка з брукви жовто-брунатного кольору, і та клята бруква весь час смерділа у коридорі, але щось треба було їсти. Не щодни, але тільки раз на тиждень, а може, й рідше виводили на прохід під бункером на 15–20 хвилин. Перебування на самоті від ранку до вечора могло привести до меланхолії або ще гіршого психічного занепаду. Ізоляція була введена тотальна». За спогадами отамана Т. Боровця-Бульби, концтабір Заксенгаузен являв собою «окреме царство есесів у царстві Гітлера. Там, у лісі, побудоване ціле місто з власними бараками, бункерами, великими будовами, військовими фабриками, шпиталями, крематоріями та газовими камерами. Там були великі бараки для спеціально ізольованих груп в'язнів і навіть домики для різних високопоставлених осіб з-посеред німців та інших націй Європи». Але і за таких жорстких умов Бандера і там зумів обіграти німців. Так, український націоналіст почав вистукувати азбуку Морзе по стінах і так встановив, хто біля нього сидить. Потім вже почав з ними спілкуватися, незважаючи на заборону німецького командування. Бандера також постійно дивився у вікно, щоб знати, хто є в'язнями концтабору. В процесі перестукування він познайомився майже з усіма політичними діячами, яких спіткала схожа доля. Якимось він дізнався, що у тюрму привезли Андрія Мельника та у якій камері він перебуває. Цю інформацію Бандера зумів передати Ольжичу під час прогулянки. Т. Боровець-Бульба згадував, що завдяки С. Бандері і д-ру Томі Лапичакові діяла своєрідна пошта, яку називали «кібель-поштою»: під час прогулянок в'язні залишали записки в квітнику або закидали в камеру до зазначених осіб.

У період, коли Бандера потрапив у німецький концтабір «Заксенгаузен», дружина Ярослава була його єдиною зв'язковою від ОУН. Відповідно до нацистських правил, дружині час від часу дозволяли бачитись з ув'язненим чоловіком, і вона це використовувала. Ярослава Бандера два рази на тиждень отримувала побачення з чоловіком від гестапо. Дозволялося при таких зустрічах говорити тільки по-німецьки. Вона передавала їжу, білизну, все, що було потрібно з речей побутового характеру», – згадував Євген Стахів. «На той час С. Бандера вже не мав впливу на українські реалії, але його потрібно було інформувати про те, що відбувається», – зазначав історик Ярослав Сватко. «Ім по-

трібен був Степан Бандера як політичний діяч, і він їм потрібен був живим. Бо український Провідник був одним з керівників, хоч вже і не діючим (в ОУН були чіткі правила, хто потрапляв в тюрму, той виходив з категорії активних членів організації). Коли нацисти під натиском радянських військ втекли з території України, С. Бандера перестав їм бути потрібен як політичний в'язень. Годі нацисти з його допомогою робили спробу шантажувати український повстанський рух. Зокрема, нацисти пробували домовитися через Бандеру з ОУН про те, що вони будуть у добрих відносинах з українськими націоналістами та звільнять Бандеру, якщо ті допоможуть їм у боротьбі проти Сталіна. На що «гітлерівці» отримали відповідь, що вимога звільнити українського діяча була ще від 1941 р., а про співпрацю вони не домовлятимуться. Потім нацисти, щоб це виглядало демократично в очах українського визвольного руху, перевели Бандеру під домашній арешт». 1 лютого 1945 р. Бандера разом із родиною за допомогою М. Лебеда під час авіаційних бомбардувань, в атмосфері загального хаосу, втік з-під гестапівського нагляду до австрійського Тіролю, згодом в Інсбрук.

Коли С. Бандера вийшов із тюрми, його донечці Наталі було вже майже 4 роки. Після звільнення з концтабору 1944 р. С. Бандера перебував у Німеччині на підписці про невиїзд. «В ті часи на території Німеччини діяла окрема мережа ОУН, яка допомагала українським політв'язням, – розповідає Ярослав Сватко. – За допомогою соратників Бандері вдалося втекти від переслідувань». Щоправда, зробити це було нелегко. Адже у повоєнні роки радянські спецслужби влаштували справжнє полювання на Бандеру і його родину. До 1948 року сім'я шість разів змінювала місце проживання: Берлін, Інсбрук, Зесфельд, Мюнхен, Гільдесгайм, Штарнберг. І за цей час у Степана і Ярослави встигло народилося двійко молодших дітей – 1944 р. син Андрій (16 травня 1944 р., Мюнхен – 19 липня 1984 р., Торонто) і 1947 р. донечка Леся (1947 р. Мюнхен – 16 серпня 2011 р., Торонто). Обое з'явилися на світ у Мюнхені. «Територію Баварії на той час контролювали американці, тому саме в цьому місті родині жилося більш спокійно», – пояснює Ярослав Сватко. Останнє місце проживання особливе – самотня хата в лісі поблизу Штарнберга. Тут Бандери в п'ятьох проживали в одній кімнаті, де не було навіть електрики, а старшій доньці Наталці треба було щоденно шість кілометрів іти через ліс до школи. «Після ув'язнення мого батька в концтаборі Заксенгаузен, моя мама восени 1941 р. приїхала зі мною (трьохмісячною дитиною) до Берліна, щоб бути недалеко свого мужа. Наша родина жила в дуже важких обставинах, що сильно послабило нерви моєї мами. Від часу, коли німці випустили мого батька з ка-

цету і він почав організовувати Закордонні Частини ОУН, ми мусили постійно ховатися, щоб не викрити місця нашого замешкання. Місцями нашого перебування в Німеччині й Австрії до 1948 р. були Берлін, Інсбрук, Зесфельд, потім Мюнхен, Гільдесгайм, врешті самотня хата в лісі поблизу Штарнбергу. В самотній хаті в лісі наша родина (у 1947 р. нас було вже троє дітей) жила стиснена в одній кімнаті, де не було навіть електрики. В той час ми, діти, довго хворіли на коклюш і кір та були недоживлені. Я ходила тоді до сільської школи в Зекінг і, маючи лише шість років, мусила щоденно відбувати шість кілометрів дороги через ліс. У 1948–1950 рр. ми жили без нашого батька, під прибраним прізвищем, у таборі для українських утікачів біля Міттенвальду. Батько провідував нас кілька разів на рік» (Н. Бандера. Виступ під час суду над Б. Сташинським). Згодом родина перебралася в українські табори біля Міттенвальда, але до подібних місць була прикута увага радянських спецслужб, тому Бандера майже не бував із сім'єю. У наступні роки, щоб уникнути переслідувань, Бандери були вимушені поселитися у німецькому селі, де не було українців, що загрожувало дітям асиміляцією. Так тривало до 1954 р. поки Степан Бандера, маючи на меті дати доньці високу освіту, остаточно переїжджає до німецького міста Мюнхен (Баварія). Це економило йому щоденно 80 кілометрів їзди, а також давало нагоду дітям здобувати достатню освіту. Ось рядки листа, якого Бандера написав Ярославі Опарівській у «мюнхенський» період свого життя: «Що у вас чувати? Як здоровля дітей, зокрема Андрійка?... треба уважати, щоб не поперестуджу вались. Що ти робиш? ...чие якісь незвичайності? Як городець? Ти повинна тепер добре виспатись. Я надаю перед виїздом, в суботу вечером на твою адресу 520 німецьких] м[арок].... В травні цілий наш бюджет хатній ... не може переступити 400 марок».

Своїх дітей, доньок Наталю і Лесю, сина Андрія, С. Бандера дуже любив і виховував у тому ж дусі, в якому ріс сам. Намагався кожному вільну хвилину присвятити їм, що власне і засвідчують його світлини, де зазвичай зображений із дітьми. Слава Стецько згадувала, що завдяки татові Леся в два роки вже добре стояла на лещатах і плавала. Часто ходив із доньками в походи. «Дуже добра була господиня пані Слава, ну, і Провідник також. ...Він їй допомагав і такий господар добрий. Він, як то кажуть, був до всього. ...Він був дуже господарний і усе вмів зробити» (Ярослава Стецько). «Під час чотирьох років ми були цілковито відірвані від українців, а це загрожувало нам, дітям, повним відчуженням від українства. Але мій батько, не зважаючи на свою відповідальну і виснажливу працю, знаходив ще досить часу для того, щоб вчити мене української історії, географії та літератури, як теж спонукав

мене до читання українських книжок. Мій брат і сестра, ще заки пішли до німецької народної школи, маючи 5 чи 4 роки, уже навчилися читати і писати по-українськи» (Н. Бандера. Виступ під час суду над Б. Сташинським).

Дітей С. Бандера виховував у релігійно-національному дусі. За його глибоким переконанням, «віра найбільше скріплює сили душі. Через правду й глибоку віру в Бога, Спасителя, кожна людина й цілий народ мають змогу безупинно черпати з вічно живого джерела стільки сили, скільки їхня душа спроможна сприйняти. Особливо у найтяжчих життєвих ситуаціях, великому нещасті, терпіннях і боротьбі, віра в Христа дає найсильнішу, часто єдину й певну поміч. У тому напрямі мусимо найперше звертати наші думки і серця, коли думаємо про допомогу нашому народові в його важкому, але благородному змаганні за правду й волю». Провідник ОУН був переконаний, що «справа релігії, її оборони перед наступом безбожницького комунізму, справжнє ісповідання і підтримування живої християнської віри – це найважливіша справа не тільки самої Церкви, але й всього народу, всіх національних сил, зокрема національно-визвольного руху ... Усвідомлення того, чому Бог прийшов на світ найперше до найнижчих, найбідніших, як безпомічне, переслідуване немовля, наповняє душу вірою і любов'ю. Найістотніше в цьому – не приниження, бо найбільшим приниженням для Христа було товариство грішників, а не убогих. Наші серця захоплює символіка того, що Ісус найперше прийшов до тих, які найбільше потребували Божої помочі й опіки, а шуканням серед них захисту підніс їх на вершини. Відчуваємо безпосереднє відношення цієї Різдваної символіки до теперішнього становища нашого народу і Христової віри у поневоленій Батьківщині» (зі статті С. Бандери «З невичерпного джерела»). І тому, попри конспірацію, Бандери (обоє виховані у сім'ях священників) регулярно бували в церкві. Вбивця Провідника Б. Сташинський у своїх зізнаннях згадував: коли стежив за провідником ОУН, часто бачив його стару машину біля парафіяльного храму.

С. Бандера також прищеплював своїм дітям любов до спорту. Так, найстарша донька Наталя належала до «Пласту», Андрій і Леся часто їздили на табори Спілки Української Молоді (СУМ). Бандера часто приїжджав у молодіжний табір СУМ, де перебували його діти, та просив вихователів, щоб ті ставилися до них так само, як і до решти. Степан Мудрик пригадував, як одного разу Бандера приїхав у табір СУМ до Лесі і вона почала нарікати на кухню, що не добре варять. Провідник задумався та й каже доньці:

– Леся, ти того не говори, бо вони подумають, що ти вмєєш краще варити. Візьмуть тебе до кухні й не матимеш змоги бути з товаришками.

У ці роки, розповідають друзі, живучи в Німеччині, С. Бандера полюбив футбол, вболівав за команду «Мюнхен-1860» і часто відвідував її домашні матчі. Але найбільшим захопленням стало фотографування та проявлення знімків. Навіть організував свою лабораторію у приміщенні ОУН на Цеппелінштрассе у Мюнхені. Завдяки цьому захопленню залишилося багато фотографій його з родиною. Степан Бандера радо фотографувався з родиною. Збереглися родинні альбоми. З-поміж сюжетів на світлинах – Степан Бандера з жінкою, дітьми, коле дрова, на пікніку, збирає гриби, діти на заняттях «Пласту», одне з помешкань дружини, улюблений автомобіль марки «Опель».

Самі діти С. Бандери і не здогадувалися, що особливі. Майже до самої смерті батька вони не знали, ким насправді є, не знали навіть свого справжнього прізвища! «Оунівці» виробили своєму Провіднику фіктивні документи на ім'я Штефана Попеля, додає Ярослав Сватко. Дослідники вважають, що це був паспорт реальної людини – шахіста, який перебував в еміграції. Попелями себе вважали і діти Бандери, думаючи, що є простими українськими емігрантами. Наталя Бандера згадувала: «Маючи тринадцять років, я почала читати українські газети і читала багато про Степана Бандеру. З бігом часу, на підставі різних спостережень, постійної зміни прізвища, як і через факт, що навколо мого батька завжди було багато людей, в мене виникли певні здогади. Коли раз один знайомий проговорився, то я вже була певна, що Бандера – це мій батько. Вже тоді я собі усвідомила, що я не смію казати цього моїм молодшим сестрі та братові; було б дуже небезпечно, якщо б малі діти через свою наївність у чомусь проговорилися». Леся ж і Андрій дізналися, ким вони є, значно пізніше, стверджує Микола Посівнич. «Вони почули правду лише 1962 р., під час судового процесу в Карлсруе над убивцею їхнього батька Богданом Сташинським, – зазначає історик М. Посівнич. – Для Андрія й особливо для Лесі це стало справжнім шоком. Стрес та подальший пресинг через прізвище Бандера наклали відбиток на все їхнє життя». Друзі згадують, що він завжди скаржився на неможливість приділяти родині достатньо часу, але при нагоді влаштував сімейні походи, пікніки, купання в озерах, веселі ігри. Слава Стецько згадувала про дружину Ярославу: «Вона переважно все була дуже сумна. Я ніколи не чула, щоб вона голосно сміялася, щоб вона в дійсності сміялася. Вона навіть як сміялася, то радше усміхалася. Мала усмішку, але не чути було її сміху». Таку поведінку можна пояснити страхом за родину. Друзі згадували, що вона дуже переживала за дітей і чоловіка, але ніколи не скаржилася на свою долю. Попри це Степан Бандера мав неабиякий вплив на своїх дітей. Старша донька Наталя під час судового процесу над убивцею (Степан Бандера загинув

15 жовтня 1959 р. від рук радянського агента) говорила: «Мій незабутній батько виховав нас у любові до Бога і України. Він був глибоко віруючим християнином і загинув за Бога та незалежну, вільну Україну – за свободу всього світу. Мій блаженної пам'яті батько, який уособлював цей великий ідеал, залишиться провідною зіркою всього мого життя, так само життя мого брата і моєї сестри та української молоді». У своєму щоденнику 12-річна наймолодша донька Провідника ОУН Леся так написала про смерть батька: «Такою була воля Бога, передчасно закінчити татове життя героїчної смертю, смертю для України. І тому мусить бути воля Бога залишити нас, родину тата, без батька, щоби ми вступили в боротьбу за життя, щоби ми показали нашу спроможність жити, ми три, тата діти. Але чому ж теж якраз маму мусів трапити такий страшний удар? Чи мама не мала їх вже досить в своїм житті? Цего я не можу казати, це не є ще в моїй силі зрозуміти, хоч ідуть мої думки часто в той напрям. Але я радо вступлю в оцю боротьбу з життям, щоби його побідити».

Доля родини після загибелі С. Бандери

Після вбивства Бандери Служба безпеки ОУН вирішила, що його родину варто перевезти в безпечніше місце. Незабаром вони знайшли притулок у Канаді. Дружина Провідника ОУН, син Андрій і дочка Леся доживали віку в канадському місті Торонто. А старша донька Бандери – Наталя – релігійно свого життя провела в Німеччині. Там вийшла заміж за відомого громадського діяча Андрія Куцана. На жаль, вона дуже сильно переживала через загибель батька і дожила лише до 44 років. Померла в Мюнхені 1985 р.

«Я б щиро хотів, аби Друга світова війна в Україні нарешті скінчилася, – признається нам онук Стефан Бандера. – І щоб нарешті припинилися суперечки і спекуляції довкола нашого прізвища. Бо Степана Бандеру одні чомусь дотепер вважають найбільшим злом, яке могло бути для держави, інші зводять його мало не в ранг святих. Думаю, ні ті, ні інші не мають рації, ці крайнощі заважають консолідації суспільства».

Життєвим кредом Провідника ОУН С. Бандери було переконання: «З невичерпного джерела віри ми повинні зачерпнути найбільше сили, щоб витримати на правильному шляху. Свідомість, що з нами Бог, – це найпевніша і найбільша поміч для нас усіх, зокрема для всіх борців і страдників українського визвольного змагання» (Степан Бандера «З невичерпного джерела»).

Прізвище Бандери перекладається як «прапор», упродовж кількох поколінь ця родина платила за визволення України та боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу найдорожчою ціною – власним життям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсенич П. Родина Бандерів / П. Арсенич, Т. Федорів. – Івано-Франківськ : Просвіта, 1998.
2. Бандера С. Леся Бандера (1947–2011): «Тату, Ти є символом для цілої країни...» / С. Бандера // «Українська правда». – 2016. – 29 серпня.
3. Безсмертний-Анзіміров А. Ярослава Бандера / А. Безсмертний-Анзіміров // День. – 2015. – 14 вересня.
4. Бойко М. Маловідомі факти про Провідника «Попеля» / М. Бойко // В голос. – 31.12.2016.
5. В. М. Бандера: старі та нові міфи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mynule.com/articles/chotiri-mifi-pro-stepana-banderu>
6. Голей М., Голодинський А. Втрачена земля / М. Голей, А. Голодинський // Українське життя в Севастополі.
7. Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф / Г. Гордасевич. – Л. : ЛА «Піраміда», 2001.
8. Гоць, П. Навчання і революційна діяльність Степана Бандери у Дублянках : дослідження / П. Гоць ; Львів. держ. аграрний ун-т, Музей Степана Бандери. – Л. : Укр. технології, 2006.
9. Дзюбан Р. Звідки рід Степана Бандери // Народознавчі зошити. – Львів: І-т народознавства НАНУ, 1999. – Зош. 1(25). – С.11–13.
10. Євтушенко А. Пластовий характер Степана Бандери / А. Євтушенко // Портал «Київський пласт».
11. Життя і діяльність Степана Бандери: документи і матеріали. Видання 4-те, доп. / ред. і упор. М. Посівнич. – Тернопіль, 2014.
12. Кук В. Степан Бандера (1909–1999 рр.) / В. Кук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999.
13. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовості / П. Мірчук. – Репринт. відтворення вид. 1961 р. – [Хмельницький : Поділля, 1992].
14. Пастух Р. Родинний архів Степана Бандери. Документи, спогади, пошуки. – Дрогобич, 2008.
15. Посівнич М. Степан Бандера – життя, присвячене свободі. (Серія «Події і люди». Кн.3). – Торонто – Львів: В-во «Літопис УПА», 2008.
16. Сова А. Степан Бандера і Пласт: перші кроки у націоналістичному русі / А. Сова // режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/>
17. Степан Бандера. 90 років з дня народження : [збірник] / ред. Я. Сватко. – Л. : Гал. видавн. спілка, 1998.
18. Тамкова О. Таємниці родини Степана Бандери // Експрес. – 2013. – 11 січня.
19. Частый Р. Степан Бандера: Мифы. Легенды. Действительность / Р. Частый. – Харьков, 2007.
20. Юзич Ю. Пластовий характер Степана Бандери / Ю. Юзич // режим доступу <http://www.scribd.com/doc/9680905>